

พุทธจริยาการสอนสังคมศึกษาเพื่ออนุเคราะห์โลกอย่างบูรณาการ

Buddha' Conduct of Social Studies Teaching to Support the World in
an Integrated Way

พระมหากัลยวรรธน กิตติธโร (มีชัย)¹

Phramaha Kanyawat Kittitharo (Meechai)

Received: March 07, 2021

Revised: April 17, 2021

Accepted: April 25, 2021

DOI: 10.14456/jra.2022.23

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสอน การเผยแผ่ หรือการสื่อสารคำสอนของพระพุทธศาสนาไปยังพุทธศาสนิกชนชาวโลกเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลกและเพื่อประโยชน์เกื้อกูล พบว่า พุทธจริยาการสอนสังคมศึกษาเพื่ออนุเคราะห์โลกอย่างบูรณาการของพระพุทธองค์ นับว่าเป็นรากฐานที่สำคัญอย่างยิ่งสำหรับเวไนยสัตว์บนโลกใบนี้ เป็นการเสียสละและการสร้างสรรค์พัฒนาให้เกิดความเจริญทางมโนธรรม และแก้ปัญหาต่าง ๆ ในสังคมอย่างสันติวิธี เป็นสิ่งประเสริฐและสำคัญในการพัฒนามนุษย์ให้มีคุณภาพในทุก ๆ ด้าน ทั้งด้าน เศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ซึ่งถือว่ามีคามจำเป็นต้องมีจุดเริ่มต้นจากการประกาศพระศาสนา ถ้าหากบุคคลในสังคมมีรากฐานแห่งมโนธรรมที่ดี ก็เป็นกระบวนการที่ทำให้คนได้พัฒนาตนเองในด้านต่าง ๆ ได้ตลอดชีวิต ตั้งแต่การวางรากฐานการพัฒนาชีวิต ตั้งแต่แรกเกิด การพัฒนาศักยภาพ และขีดความสามารถด้านอื่น ๆ ที่จะดำรงชีพ และประกอบสัมมาชีพได้อย่างมีความสุข รู้เท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลง และเป็นพลังสร้างสรรค์พัฒนาจิตใจได้อย่างยั่งยืนแบบวิถีการบูรณาการ คำว่า การสอนสังคมศึกษาก็คือ การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เพื่อพัฒนาให้มีความรับผิดชอบในสังคมประชาธิปไตย โดยเน้นมรดกทางวัฒนธรรม เนื้อหาและวิธีการที่มนุษย์ได้รับการถ่ายทอด อบรมในเรื่องสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เพื่อนำไปประยุกต์แนวคิด ค่านิยม และทักษะต่าง ๆ ในการแก้ปัญหา วิเคราะห์ และพฤติกรรมทางสังคม โดยอาศัยหลักสูตรวิชาสังคม ส่วนคำว่า “บูรณาการ” หมายความว่า การประสานเนื้อหา หลักการ

¹ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธโสธร; Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Buddhist Sangha College Buddhasothon

Corresponding author, e-mail: Kalyawat1994@hotmail.com, Tel. 080-6095417

กิจกรรม การฝึก ฯลฯ เข้าเป็นหน่วยเดียวกัน เช่น การสอนภาษาแบบบูรณาการ ทำให้นักเรียนได้รับความรู้ด้านทักษะต่าง ๆ ทั้งฟัง พูด อ่าน เขียน ผสมผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในวิชาเดียวกัน

คำสำคัญ: พุทธจริยา, การสอนสังคมศึกษา, บูรณาการ

Abstract

This academic article aimed to study the teaching, propagation or communication of Buddhist teachings to the Buddhists of the world for the benefit and happiness of the masses for helping the world and for the benefit of the people, it was found that Buddha' conduct of social studies teaching to help the world in an integrated manner way of the Buddha was a very important foundation for all of the living human inhabitants of the earth. It was a sacrifice and creativity to develop the prosperity of conscience and solve problems in society peacefully. It was noble and important for human development to have quality in all aspects, namely economic, politics and society, which was necessary to start from the proclamation of religion. If a person in a society had a foundation of good conscience, It was a process that allowed people to develop themselves in various fields throughout their Lives. It started from laying the foundation for life development from birth, developing potential and other capacities to live, having a happy livelihood, being aware of changes and being a creative force for sustainable mental development through an integrated approach. The term "social studies teaching" was the study of human relationships to develop responsibility in a democratic society with emphasis on cultural heritage. The content and methods of human transmission in training on social, economic and political issues of the past, present and future in order to apply concepts, values and skills in problem solving, and social behavior analysis by means of using social courses, the word "integration" means the integration of content, principles, activities, training, etc. into one unit, such as integrated language teaching. This allowed students to acquire knowledge in various skills, including listening, speaking, reading, and writing as one unity in the same subject.

Keywords: Buddha' conduct, Teaching Social Studies, Integration

บทนำ

พุทธจริยาการสอนสังคมศึกษาเพื่ออนุเคราะห์โลกอย่างบูรณาการ ได้แก่ หน้าที่ หรือ พุทธกิจประจำวันขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่รู้จักกันในหมู่พระสาวกที่ว่า กิจวัตร

ประจำวัน 5 ประการ คือ 1) เข้าบิณฑบาตโปรดสัตว์ 2) บ่ายทรงประกาศธรรม 3) คำแสดงธรรมแก่พระสาวก 4) ดึกทรงแก้ปัญหาเทวดา และ 5) ใกล้สว่างมาทรงตรวจตราดูสัตว์โลกหรือเรียกอีกอย่างตามหัวข้อธรรม คือ พุทธจริยา 3 ประการ ได้แก่ 1) พุทธัตถจริยา หมายถึง พระกรุณาที่ทรงบำเพ็ญอนุเคราะห์บูรณาการแก่เวไนยสัตว์ ในฐานะพระพุทธรเจ้า 2) ญาตัตถจริยา หมายถึง พระกรุณาที่ทรงบำเพ็ญแก่พระประยูรญาติของพระพุทธรองค์ 3) โลกัตถจริยา หมายถึง พระกรุณาที่ทรงบำเพ็ญอย่างบูรณาการให้เป็นประโยชน์แก่ชาวโลกตลอด 45 พรรษา (สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, 2557)

พุทธจริยาเพื่อการสอนสังคมศึกษา

ที่มาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์แรก ปรากฏจนถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน และเหล่านี้เนื้อพุทธางกูร พระบรมโพธิสัตว์ ผู้ทรงพระคุณเมตตาอันประเสริฐต่อสรรพสัตว์ทั้งปวง ให้พ้นจากภัยวิภูสงสาร แต่ก่อนมานานนับ จะหาที่สุดมิได้ เหล่าสรรพสัตว์น้อยใหญ่หลงเวียนว่ายอยู่ในทะเลทุกข์แห่งวิภูสงสาร เกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิด ไม่มีที่สิ้นสุดหลงอยู่ในทะเลแห่งความทุกข์ แต่ไม่รู้ว่ตนเองอยู่ท่ามกลางทะเลทุกข์ที่ไร้ฝั่ง ครั้งนั้น ได้ปรากฏมหาบุรุษผู้เปี่ยมไปด้วยเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายได้ดำริว่า ภพภูมิทั้งหลายที่หมู่สัตว์ได้เวียนว่ายตายเกิดครั้งแล้วครั้งเล่า ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ วนเวียนอยู่ในทุกข์ ไปเกิดในสุคติภูมิก็ยินดีมีความสุข ไปเกิดในทุคติภูมิก็เป็นทุกข์หนักแสนสาหัสตัวเราเองก็ไม่ต่างไปจากผู้อื่น อย่างกระนั้นเลย เรามาหาหนทางที่จะออกจากสังสารวัฏนี้เถิด จากนั้นมหาบุรุษก็ได้อธิษฐาน มั่นที่จะหาหนทางออกจากสังสารวัฏให้จงได้

ในช่วงนี้ท่านก็เพียรศึกษาหาความรู้ เพียรถามครูอาจารย์ท่านต่าง ๆ ครั้งไปเกิดไปจุติณ ภพภูมิอันเป็นสุคติภูมิ ก็เพียรถามยังท่านผู้เป็นใหญ่ในภพภูมินั้นว่ามีหนทางใด ในการที่จะออกจากสังสารวัฏนี้ ได้นับเป็นเวลานานแสนนาน ทิมหาบุรุษได้ท่องเที่ยวไปในภพภูมิต่าง ๆ เพื่อค้นหาสัจธรรม อันจะนำพาหรือชนสรรพสัตว์ให้พ้นจากวิภสงสารในที่สุด ท่านมหาบุรุษก็ได้ทราบด้วยตนเองว่า ยังไม่มีผู้ใดสามารถหยั่งรู้ได้ว่าธรรมใดเป็นธรรมอันพิสุทธ์ เป็นธรรมอันทำให้อาสวะกิเลสสิ้นลงหลุดพ้นจากการเกิดแก่เจ็บตาย แต่ในดวงจิตอันเปี่ยมไปด้วยเมตตาอันหาที่สุดไม่ได้ต่อมวลสรรพสัตว์ ท่านมีความมั่นคงอย่างแรงกล้าที่จะค้นหาสัจธรรมนั้นด้วยตัวของตนเอง ณ จุดนี้เอง ที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการบังเกิดพระมหาโพธิสัตว์พระองค์แรกขึ้นในมหาสังสารวัฏแห่งนี้ ในวินาทีที่พระองค์ทรงตั้งสัจจาธิษฐานด้วย ย้าพระทัยที่เปี่ยมไปด้วยพระเมตตาต่อสัตว์โลก (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ในการที่พระองค์จะทรงเริ่มต้นบำเพ็ญบารมีเพื่อปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณ เพื่อหรือชนสรรพสัตว์ทั้งหลาย ณ วินาทีนั้น พสุธาที่บังเกิดสันสะท้านสะเทือนลั่นไปทั้งจักรวาลน้อยใหญ่ ทวยเทพเทวาทั้งหลายต่างก็รับรู้ด้วยความเป็นทิพย์ว่า เป็นเหตุจากแรงอำนาจแห่งสัจจาธิษฐานของพระมหาโพธิสัตว์เทพพรหมผู้ทรงความเป็นสัมมาทิฐิ ต่างก็โมทนาสาธุการกับอุดมการณ์อันตั้งมั่นนี้ ครั้งจากพระชาตินั้นแล้ว พระมหาโพธิสัตว์เจ้า ผู้เป็นปฐมวงศ์ ก็ทรงบำเพ็ญบารมีอยู่ในห้วงแห่งวิภูวะ จนพระบารมีทั้ง 30 ทศนของพระองค์เต็มบริบูรณ์ พระมหาโพธิสัตว์เจ้าท่านทรงบำเพ็ญบารมีมาอย่างเหน็ดเหนื่อยยาวนานแสนเข็ญยิ่งนัก เนื่องจากยังไม่เคยมีท่านผู้ใดทำได้ทำ

ได้บำเพ็ญให้ดูกันเป็นตัวอย่างแม้แต่ท่านเดียว เหตุนี้พระองค์ท่านจึงต้องใช้ระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมียาวนานกว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ใด

ครั้งเมื่อพระมหาโพธิสัตว์ ท่านได้มาจุติยังพระชาติสุดท้าย พระองค์ก็ทรงบรรลุถึงซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์ทรงพบวิโมกข์ธรรม ธรรมอันเป็นเครื่องหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ครั้งนั้นเอง มวลเหล่าทวยเทพมนุษย์และสัตว์ ล้วนแล้วแต่ยินดีปรีดา อิ่มเอมใจในธรรมอันประดุจน้ำอมฤตหลังขโลมดวงจิตของเหล่าสรรพสัตว์น้อยใหญ่ให้ชุ่มเย็นด้วยธรรมปิติ หมู่สัตว์มากมายจำนวนนับไม่ถ้วน ได้ฟังธรรมและบรรลุธรรมอันเป็นอริยะภูมิวิสัย นับแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ผลในเวลาอันสั้น (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2549) เมื่อพระองค์ทรงหยั่งพระญาณเห็นเหตุการณ์แล้ว ท่านก็ทรงหยั่งกำลังใจของสัตว์ทั้งปวงว่า มีจิตดวงใด จะทรงอารมณใจ ทรงบารมีพอที่จะสร้างบำเพ็ญบารมี เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาลได้หรือไม่ ครั้นทรงหยั่งรู้ว่ามี ก็ทรงบันลือสีหนาทและประกาศก้องไปทั่วจักรวาลทุกภพภูมิว่า “การบำเพ็ญบารมีเพื่อการปรารถนาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นเอกองค์เหนืออนาบุญแก่หมู่สัตว์ทั้งปวง หากผู้ใดมีใจอาทรในทุกข์ของหมู่สัตว์ทั้งหลายยินยอมแบกทุกข์ทั้งมวลของหมู่สัตว์นั้นไว้เต็มทั้งสองบ่า้วยข้ามมหานทีเดือด อันหาฝั่งมิได้ มีอันตรายนล้นรายรอบในมหานทีนั้น ผู้ใดมีใจเปี่ยมไปด้วยเมตตาต่อสรรพสัตว์ด้วยกำลังใจปานนี้ ก็พึงได้ได้อิच्छฐานจิตเพื่อตั้งต้นการบำเพ็ญบารมีเพื่อการปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณเกิด” พุทธประเพณีที่จะไม่มีการประกาศพระพุทธศาสนาทับเขตกาลเขตสมัยกัน พุทธประเพณีที่พุทธภูมิจะต้องเอื้อเพื่อในธรรมในความคิด ในการบำเพ็ญบารมีต่อกัน นอกเหนือจากที่ทรงกำหนดแบบแผน แนวทางในการสร้างบารมี เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า

พุทธจริยาเพื่อการอนุเคราะห์โลกอย่างบูรณาการ

คำว่า “บูรณาการ” เป็นศัพท์บัญญัติทางการศึกษา เดิมใช้คำว่า “บูรณาการรวมหน่วย” เป็นคำบัญญัติให้ตรงกับคำว่า “Integration” ในภาษาอังกฤษ หมายความว่า การรวมหน่วยที่แยก ๆ กันเข้าเป็นหน่วยเดียวกัน ปัจจุบันใช้เพียงคำว่า “บูรณาการ” หมายความว่า การประสานเนื้อหาหลักการ กิจกรรม การฝึก ฯลฯ เข้าเป็นหน่วยเดียวกัน เช่น การสอนภาษาแบบบูรณาการ ทำให้นักเรียนได้รับความรู้ด้านทักษะต่าง ๆ ทั้งฟัง พูด อ่าน เขียน ผสมผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในวิชาเดียวกัน ไม่แยกออกจากกันเป็นหลายวิชาดังแต่ก่อน ประเด็นที่น่าสนใจคือ “พระพุทธศาสนายังเป็นศาสนาแห่งการบูรณาการที่มีคำสอนครอบคลุมทั้งกฎธรรมชาติดำรงรูปธรรม และนามธรรม กฎทุกกฎรวมกันอยู่ภายใต้กฎธรรมนิยาม” และจากตัวแปรดังกล่าวนี้ จึงทำให้ปรัชญาการศึกษาในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมุ่งส่งเสริมให้ผู้เรียนศึกษาพระพุทธศาสนาแบบบูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ การบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ช่วยให้คนเรามีดวงตา 2 ข้างบริบูรณ์ ดวงตาข้างหนึ่ง คือ พระพุทธศาสนา ดวงตาอีกข้าง คือ ศาสตร์สมัยใหม่ ใครที่รู้ทั้งพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่เปรียบได้กับคนตาบอด (อันธจักษุ) ใครที่รู้แต่ศาสตร์สมัยใหม่อย่างเดียว จัดเป็นคนตาเดียว (เอกจักษุ) ส่วนใครที่รู้ทั้งพระพุทธศาสนาและศาสตร์สมัยใหม่ จัดเป็น

คนสองตา (ทวิจักขุ) นั่นคือมีความรู้แบบบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ บูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ จึงต้องมีการปรับองค์ความรู้ทั้งสองสายให้เชื่อมโยงเข้าหากัน

จากแนวทางดังกล่าว วิธีการในการบูรณาการพระพุทธศาสนากับวิทยาการหรือศาสตร์สมัยใหม่ว่า วิธีการศึกษาแบบบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่จึงทำได้ 2 วิธี คือ

วิธีที่ 1 พุทธวิทยา (Buddhology) หมายถึง การปรับศาสตร์เข้าหาพระพุทธศาสนา คือ ใช้พระพุทธศาสนาเป็นตัวตั้ง และนำศาสตร์สมัยใหม่มาอธิบายเสริมพระพุทธศาสนา วิธีนี้ใช้องค์ความรู้ในศาสตร์สมัยใหม่มาอธิบายสนับสนุนพระพุทธศาสนาให้ดูทันสมัย และมีเหตุผลเป็นที่ยอมรับได้ง่ายขึ้น

วิธีที่ 2 ธรรมวิทยา (Dhammology) หมายถึง การปรับพระพุทธศาสนาเข้าหาศาสตร์ คือ ใช้ศาสตร์สมัยใหม่เป็นตัวตั้ง และนำหลักศีลธรรมในพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมเข้าไปในเนื้อหาของศาสตร์สมัยใหม่ ทั้งนี้ เพราะศาสตร์สมัยใหม่มุ่งแสวงหาความจริงโดยไม่สนใจเรื่องศีลธรรม การนำหลักศีลธรรมในพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมให้กับศาสตร์เหล่านั้น ย่อมจะช่วยให้เกิดองค์รวมที่สมบูรณ์

ท่านได้ขยายความคำว่า “ประยุกต์” หมายถึง ปรับใช้ประโยชน์ ดังนั้น วิธีบูรณาการแบบนี้จึงเป็นการศึกษาแบบธรรมประยุกต์ ซึ่งหมายถึงการปรับใช้ธรรมให้เข้ากับสถานการณ์ต่าง ๆ โดยอาศัยศาสตร์สมัยใหม่เป็นสะพาน วิธีการนอกจากจะทำให้ธรรมอภิลิโก คือ ไม่ล้ำสมัย เพราะสามารถปรับเข้ากับวิถีแห่งชีวิตของทุกคนทุกยุคทุกสมัย แล้วยังจะเป็นการช่วยนำศีลธรรมกลับมาสู่โลกนี้อีกด้วย “ธรรมประยุกต์จะเกิดให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต เนื่องจากธรรมเกี่ยวข้องกับทุกกิจกรรมของชีวิต ธรรมจึงไม่ใช่เรื่องไกลตัวแต่อย่างใด ผู้ที่นำธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิตอย่างสม่ำเสมอ ย่อมเห็นคุณค่าของพระพุทธศาสนา ประโยชน์นั้นแหละจะทำให้รักษาพระพุทธศาสนาอยู่คู่กับสังคมตลอดไป พระพุทธศาสนาจะอยู่รอดในสังคมใด ก็ต้องปรับตัวให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงในสังคมนั้น ในทำนองเดียวกัน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจะอยู่รอดในสังคมโลกด้วยการปรับตัวให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกด้วยการสร้างความเป็นเลิศทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนา ความเป็นเลิศนี้จะเกิดไม่ได้ ถ้าไม่มีการบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ การดำเนินการในลักษณะนี้ย่อมถือว่าสอดคล้องกับปรัชญามหาวิทยาลัยที่ว่า จัดการศึกษาพระพุทธศาสนา บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม”

วิธีการบูรณาการแบบพุทธวิทยา (Buddhology) ซึ่งเริ่มต้นจากการกำหนดหรือแสวงหาประเด็น (Issues) และปัญหา (Problems) ทางวิชาการ หรืองานวิจัยที่มีการถกเถียง หรือแสวงหาทางออกที่ควรจะเป็นต่อประเด็นต่าง ๆ ที่มนุษย์ ชุมชน หรือสังคมสนใจ หลังจากนั้น จึงนำพระพุทธศาสนามาเป็นฐานในการอธิบาย ขั้นตอนต่อไปจึงเข้าสู่กระบวนการของการนำวิทยาการหรือศาสตร์สมัยใหม่มาอธิบายเสริม โดยมีเจตนาธรรมณ์เพื่ออธิบายสนับสนุนให้พระพุทธศาสนาทันสมัย มีเหตุผล และสอดคล้องกับวิถีความเป็นไปของชีวิตและสังคมมากยิ่งขึ้น ซึ่งวิธีการเช่นนี้ มิได้เจตนาที่จะก่อให้เกิดสัทธิธรรมปฏิบัติ หรือทำให้พระพุทธศาสนาสูญเสียจุดยืนของตัวเอง

วิธีการบูรณาการแบบธรรมวิทยา (Dhammology) วิธีการนี้มีจุดเริ่มต้นเช่นเดียวกับวิธีการของการบูรณาการจะเริ่มต้นจากการกำหนดหรือแสวงหาประเด็น (Issues) และปัญหา (Problems) ทางวิชาการ หรืองานวิจัยที่มีการถกเถียง หรือแสวงหาทางออกที่ควรจะเป็นต่อประเด็นต่าง ๆ ที่มนุษย์ ชุมชน หรือสังคมสนใจ ขึ้นตอนต่อไป คือ การนำวิทยาการหรือศาสตร์สมัยใหม่มาเป็นตัวตั้ง แต่จุดเด่นในวิธีการที่ 2 คือ การนำหลักธรรมะในพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมมาเป็นฐานในการประยุกต์ใช้ ดีความ อธิบาย วิเคราะห์ บูรณาการ และสังเคราะห์ออกเป็นชุดอธิบาย ชุดความคิด หรือชุดความรู้ต่าง ๆ

ในกาลครั้งนั้น มีมากมายหลายท่านที่ได้ตั้งความปรารถนาให้ถึงซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ รวมทั้งก็มีอีกมากที่ได้อธิษฐาน พุทธภูมิพิเศษ อาทิ การปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าองค์สุดท้ายบ้าง การเป็นพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีอายุพระพุทธศาสนายาวนานยาวนานที่สุดบ้าง การเป็นพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระสาวกสามารถรื้อถอนสรรพสัตว์เข้าสู่พระนิพพานได้มากที่สุดบ้าง แต่ก็มีบางท่าน ที่บำเพ็ญบารมีช่วยส่งเสริมให้พุทธภูมิได้เข้าถึงการสร้างบารมี จนบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าให้มากที่สุด เป็นเหมือนพี่เลี้ยงที่คอยช่วยชี้แนะผลักดันผู้อื่นให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าโดยเร็ว ส่วนตัวเองจะบรรลุเมื่อไรก็ช่างขอให้ได้ช่วยพุทธภูมิท่านอื่นในช่วงกลางบ้าง ช่วงก่อนบ้าง อนันตยุค จึงได้มาเกิดใช้หนี้ที่ได้อธิษฐานอยู่นี้ที่เราได้หยิบยกมาให้อ่านให้ฟังนี้ ก็เป็นเรื่องราวอันยาวนานที่พระท่านเล่าสืบต่อให้ฟังอย่างค่อนข้างละเอียด เพื่อให้พุทธภูมิทั้งหลายได้เห็นภาพรวมของงานที่สมเด็จองค์ปฐมท่านได้ทรงวางรากฐานเอาไว้อย่างมั่นคงหนาแน่นและยาวนานจนสุดแห่งทุกซ์ ดังนี้ (พระราชาธรมณี, 2557)

1. พุทธัตถจริยา ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เช่น ทรงวางสิกขาบทเป็นพุทธอาณัติ สำหรับควบคุมความประพฤติของผู้ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ทรงแนะนำให้บรรพชิตและคฤหัสถ์ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหน้าที่ของตน ทรงวางพระองค์ต่อผู้ที่เข้ามาบวชและแสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา ในฐานะของบิดากับบุตร ผู้ปกครองภักษณมิตร ศาสดาผู้เอ็นดูเป็นต้น ตามสมควรแก่บุคคลและโอกาสนั้น ๆ จนสามารถประดิษฐานเป็นรูปสถาบันศาสนาสืบต่อกันมาได้

2. ญาตัตถจริยา ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ เช่น ทรงมีพระพุทธานุญาตพิเศษ ให้พระญาติของพระองค์ที่เป็นเดียรถีย์ (นักบวชนอกพระพุทธศาสนา) มาก่อน ให้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้ โดยไม่ต้องอยู่ตติยปริวาสก่อน (ตติยปริวาส คือ วิธีอยู่กรรมสำหรับเดียรถีย์ที่ขอบวชในพระพุทธศาสนา จะต้องประพฤติปริวาส (การอยู่ชดใช้หรืออยู่กรรม) ก่อน 4 เดือน หรือจนกว่าพระสงฆ์พอใจจึงจะอุปสมบทได้) หรือการที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแนะนำให้พระญาติซึ่งกำลังจะทำสงครามกัน ได้เข้าใจในเหตุผล สามารถปรองดองกันได้ ญาตัตถจริยา เป็นคำเรียกพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าที่ทรงปฏิบัติหน้าที่สงเคราะห์ญาติในฐานะที่เป็นญาติ กล่าวคือทรงสงเคราะห์พระบิดา พระมารดา ตลอดถึงพระประยูรญาติ พระบรมวงศานุวงศ์ ให้ได้เข้าถึงพระรัตนตรัย เข้าถึงธรรม จึงถึงให้บวชในพระศาสนาและบรรลุมรรคผลนิพพาน เป็นต้นว่า เสด็จไปโปรดพระบิดาและพระประยูรญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์หลังจากตรัสรู้ได้ไม่นาน เสด็จไปโปรดพระมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เสด็จไปห้ามพระญาติสองฝั่งมิให้รบพุ่งกันเพราะ

เหตุแย่งน้ำทำนา ประทานอุปสมบทให้แก่พระนันทะ พระนางรูปนันทา ซึ่งเป็นพระอนุชาและพระภคินีต่างมารดา ทรงแนะนำสั่งสอนจนได้เป็นพระอรหันต์ทั้งสองพระองค์

3. โลกัตถจริยา หมายถึง การบำเพ็ญประโยชน์ของพระพุทธเจ้าแก่ชาวโลกภายหลังจากตรัสรู้และเสวยวิมุตติสุข (ความสุขอันจากความหลุดพ้นจากกิเลสแล้ว) ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่โลก ในฐานะที่พระองค์เป็นสมาชิกคนหนึ่งของสังคมโลก ความสำเร็จในจริยาข้อนี้ทรงอาศัยพุทธกิจประจำวัน 5 ประการคือ

พุทธกิจประการที่ 1 เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เพื่อเป็นการโปรดสัตว์โลก
ผู้ต้องการบุญ

พุทธกิจประการที่ 2 ในเวลาเย็นทรงแสดงธรรมแก่คนผู้สนใจในการฟังธรรม
พุทธกิจประการที่ 3 ในเวลาค่ำทรงประทานพระโอวาทให้กรรมฐานแก่ภิกษุ
ทั้งหลาย

พุทธกิจประการที่ 4 ในเวลาเที่ยงคืน ทรงแสดงธรรม และตอบปัญหาแก่
เทวดาทั้งหลาย

พุทธกิจประการที่ 5 ในเวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่อาจจะรู้ธรรมซึ่ง
พระองค์ทรงแสดง แล้วได้รับผลตามสมควรแก่อุปนิสัยบารมีของคนเหล่านั้น

พุทธกิจประการที่ 5 นี้เอง เป็นจุดเด่นในการทำงานของพระพุทธเจ้าจนทำให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาบางคนมีความรู้สึกที่ว่าทำไมคนแต่ก่อนสำเร็จกันง่ายเหลือเกิน ถ้าศึกษารายละเอียดแล้วจะพบว่าไม่มีคำว่าย่ายเลย เพราะนอกจากจะอาศัยวาสนาบารมีของคนเหล่านั้นเป็นฐานอย่างสำคัญแล้ว การแสดงธรรมของพระองค์นั้นเป็นระบบการทำงานที่มีการศึกษาข้อมูล การประเมินผล การสรุปผลในการแสดงธรรมทุกคราวพุทธกิจประการที่ 5 นี้เอง คือ บุรณการที่เป็นจุดเด่นในการทำงานของพระพุทธเจ้า จนทำให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาบางคนมีความรู้สึกที่ว่า “ทำไมคนแต่ก่อนสำเร็จมรรคผลกันง่ายเหลือเกิน” ถ้าศึกษารายละเอียดแล้วจะพบว่า ไม่มีคำว่าย่ายเลย เพราะนอกจากจะอาศัยวาสนาบารมีของคนเหล่านั้นเป็นฐานอย่างสำคัญแล้ว การแสดงธรรมของพระองค์นั้นเป็นระบบการทำงานที่มีการศึกษาข้อมูลการประเมินผล การสรุปผลในการแสดงธรรมทุกคราว (พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), 2535)

หลังจากที่บุคคลนั้น ๆ ปรากฏในข่ายพระญาณของพระพุทธเจ้า คือ ทรงรู้ว่าเขาเป็นใคร มีอุปนิสัยบารมีอย่างไร แสดงธรรมอะไรจึงได้ผล หลังจากแสดงธรรมแล้วผลจะออกมาเป็นอย่างไร ดังนั้น การแสดงธรรมทุกครั้งของพระพุทธองค์จึงบังเกิดผลเป็นอัศจรรย์ เพราะจะทรงแสดงเฉพาะแก่ผู้เป็นพุทธเวไนยคือ สามารถแนะนำให้รู้ได้เป็นหลัก

อุดมการณ์งานยิ่งใหญ่ของสัตบุรุษบุคคล

อุดมการณ์ของพุทธบุคคล (สัตบุรุษ) หมายถึง การสร้างบารมีเพื่อที่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องอาศัยกำลังใจอันมหาศาล และใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมีที่ยาวนานมาก จนกว่าจะ

ได้มาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง มีเป้าหมายอันจะนำพาร้อนสรรพสัตว์ให้พ้นจาก วัฏสงสาร พระพุทธเจ้าจึงแบ่งได้เป็น 3 ประเภท ตามพระบารมีที่ได้สั่งสมอบรมมา คือ

1. พระปัญญาธิกคุณ คือ พระพุทธเจ้าที่ทรงสร้างบารมีประเภทมีพระปัญญาแก่กล้า มีปัญญาบารมีมาก คือ ธิบจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็จะมีพุทธบริษัท 4 อยู่จำนวนหนึ่งที่จะพาเข้านิพพาน ใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมี 20 อสงไขยกับอีกแสนมหากัป เริ่มตั้งแต่ทรงดำริในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลา 7 อสงไขย เมื่อสั่งสมกุศลธรรมแล้ว เปล่งวาจาว่าอยากเป็นพระพุทธเจ้า ใช้เวลาอีก 9 อสงไขย แล้วหลังจากได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งแรกว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในอนาคตกาลภายภาคเบื้องหน้าใช้เวลาอีก 4 อสงไขยกับอีกแสนมหากัป รวมแล้วใช้เวลาสร้างบารมีทั้งหมด 20 อสงไขยกับอีกแสนมหากัป

2. พระสัทธาธิกพุทธเจ้า คือ พระพุทธเจ้าที่ทรงสร้างบารมีประเภทมีศรัทธาแก่กล้า คือ มีศรัทธามาก ยึดเวลาไปอีกอยู่ในระดับกลาง ยังไม่รับเข้านิพพาน จะขอรวบรวมพุทธบริษัท 4 ให้ได้มาก ๆ แล้วจะได้พาเข้านิพพานทีละมาก ๆ ใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมี 40 อสงไขยกับอีกแสนมหากัป เริ่มตั้งแต่ทรงดำริในพระทัยว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลา 14 อสงไขยเมื่อสั่งสมกุศลธรรมแล้วเปล่งวาจาว่า อยากเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลาอีก 18 อสงไขย และหลังจากได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งแรกว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ ในอนาคตกาลภายภาคเบื้องหน้าใช้เวลาอีก 8 อสงไขยกับอีกแสนมหากัป รวมแล้วใช้เวลาสร้างบารมีทั้งหมด 40 อสงไขยกับอีกแสนมหากัป

3. พระวิริยาธิกพุทธเจ้า คือ พระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงสร้างบารมีประเภทมีความเพียรแก่กล้า เรียกว่าปรารถนาจะนำพาพุทธบริษัท 4 เข้านิพพานไปให้ได้มาก ๆ จะใช้เวลานานแค่ไหนก็ยอม เหมือนอย่างพระศรีอริยเมตไตรย ใช้เวลาในการสร้างบารมี 80 อสงไขยกับอีกแสนมหากัปอีกหนึ่งเท่าของประเภทสัทธาธิกพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่ทรงดำริในพระทัยว่าอยากจะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลา 28 อสงไขย เมื่อสั่งสมกุศลธรรมแล้วเปล่งวาจาว่าอยากเป็นพระพุทธเจ้าอีก 36 อสงไขย และหลังจากได้รับพยากรณ์ครั้งแรกว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลาอีก 16 อสงไขยแสนมหากัป รวมแล้ว 80 อสงไขยอีกแสนมหากัป (นิเวศน์ วงศ์สุวรรณ, 2562)

พระพุทธเจ้าทั้งสามประเภทนั้น จะต้องใช้เวลาในการสร้างบารมีที่ยาวนานมาก อย่างน้อยไม่ต่ำกว่า 20 อสงไขยกับอีกแสนมหากัปจนกระทั่งในพระชาติสุดท้ายของพระองค์ จึงได้รับพระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ต้องมีบารมีเต็มเปี่ยม ถึงจะเป็นผู้นำในการหลุดพ้นจากภพนี้ไปได้ ดังนั้นกว่าจะมาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่เดิมพระองค์ก็เป็นปุถุชนธรรมดาเหมือนอย่างพวกเรา แต่ความคิดนั้นไม่เหมือนกับความคิดของพระองค์ใหญ่กว่า และยิ่งใหญ่คนทั่วไปคิดแค่อะไรใหญ่ แต่ด้วยพุทธวิสัยของพระองค์คิดใหญ่ยิ่งขึ้นไปเรื่อย ๆ

สรุปได้ว่า ตลอดเวลา 45 พรรษา พระพุทธองค์ได้บำเพ็ญพุทธจริยา เป็นการบำเพ็ญประโยชน์ของพระพุทธเจ้า 3 ประการคือ โลกัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่โลก ญาติัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระญาติตามฐานะ และพุทธจริยา พระพุทธจริยาที่ทรงบำเพ็ญประโยชน์ตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้าการศึกษาหรือสิกขา เป็นสาระสำคัญของการสอนในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 3 ด้านโดยสอดคล้องกับองค์ประกอบและการ

ดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่มี 3 ด้าน คือ พฤติกรรมจิตใจและปัญญา มีสาระสำคัญ คือ ศิล สมาธิ ปัญญา

พุทธจริยาในการสอนสังคมศึกษาเพื่ออนุเคราะห์อย่างบูรณาการ

พุทธจริยาในการสอนสังคมศึกษาเพื่ออนุเคราะห์อย่างบูรณาการหมายถึงการนำเอาหลักของพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้ามาบูรณาการเพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลกและเวไนยสัตว์ พุทธจริยากับการสอนสังคมศึกษามีความสัมพันธ์กันคือ โลกเป็นพลังแห่งความกรุณาปรานีที่หลั่งไหลออกมาเพื่อชาวโลก พุทธจริยาของพระพุทธเจ้าประกอบไปด้วย ความเมตตา กรุณา เสียสละ ต้องการช่วยเหลือให้สรรพสัตว์พ้นจากความทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพระศาสนา เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ พระองค์ทรงตัดสินพระทัยเผยแผ่ธรรมด้วยพระมหากรุณาเพื่ออนุเคราะห์สรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ ดังพระพุทธทวณะว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นพ้นจากบ่วง (โลภะ) ทั้งปวง ทั้งเป็นของทิพย์ ทั้งเป็นของมนุษย์ แม้พวกเราที่พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งเป็นของทิพย์ ทั้งเป็นของมนุษย์ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายที่มีธุลีในดวงตาน้อยมีอยู่ ย่อมเสื่อมไปเพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม ภิกษุทั้งหลายแม้เราก็จักไปยังตำบลอรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม”

พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างที่ดีในการดำเนินชีวิตเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ทรงตัดสินพระทัยเผยแผ่พระธรรมด้วยพระมหากรุณา เพื่ออนุเคราะห์สรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ แม้ว่าทรงรูสึกว่า เป็นการยากลำบากเพียงใดก็ตาม ทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพระศาสนา เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ ทรงมีจิตที่ประกอบไปด้วยความเมตตา และกรุณาและปรารถนาจะช่วยเหลือผู้อื่นด้วยความบริสุทธิ์ใจ และเสียสละโดยไม่หวังผลตอบแทน พระพุทธจริยาอันเกิดจากการตั้งปณิธาน หรือการตั้งความปรารถนาที่เป็นพระพุทธเจ้าเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์และสังสารวัฏ ตั้งแต่เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ โดยมีจุดเริ่มต้นมาจากการพิจารณาเห็นความทุกข์ของสรรพสัตว์และโทษภัยของกิเลสและสังสารวัฏ “เราตรัสรู้แล้ว จะให้ผู้อื่นตรัสรู้ด้วย เราพ้นแล้วจะให้ผู้อื่นพ้นด้วย เราข้ามได้แล้ว จะให้ผู้อื่นข้ามได้ด้วย”

พระพุทธเจ้าทรงลงมือช่วยเหลือ หรือสงเคราะห์สรรพสัตว์ด้วยพระองค์เอง ทรงสอนให้พระสาวก หรือพุทธบริษัทมีจิตใจที่มีความเมตตา กรุณา เสียสละ ละคลายความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน เพื่อกระทำประโยชน์หรือช่วยเหลือผู้อื่นอย่างไร้เงื่อนไข ทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพระศาสนา หรือเผยแผ่พระธรรม เพื่อเป็นการช่วยเหลือ สงเคราะห์ด้วยการให้ธรรมทาน พระพุทธเจ้าทรงให้ความสงเคราะห์ หรือช่วยเหลือให้ผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือประสบความสุขทั้งใน

ระดับ “โลกียะสุข” และ “โลกุตตรสุข” คือความเป็นพระอริยบุคคลอันเป็นอุดมคติสูงสุดในพระพุทธศาสนา

บทสรุป

พระพุทธศาสนาเป็นศาสตร์แห่งการเรียนรู้ที่มีเป้าหมายสูงสุดคือความดับทุกข์ คำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสสอนเป็นไปเพื่อความสงบเย็น เป็นไปเพื่อความไม่มีเวร เป็นไปเพื่อความสุขของผู้ปฏิบัติและบุคคลที่อยู่รอบข้างตลอดจนสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัว หลักคำสอนเหล่านี้หากได้นำมาศึกษาวิเคราะห์ อธิบาย ตีความ จัดทำเป็นหลักวิชาการมาบูรณาการให้เข้ากับยุคสมัยจะสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการเรียนการสอนและพัฒนามนุษย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพอีกทางหนึ่งการบูรณาการหลักพุทธจริยากับการสอนสังคมศึกษาเข้าด้วยกันจึงเป็นการนำสิ่งที่ เป็นศาสตร์ที่มีคำสอนสืบทอดมายาวนานกว่า 2500 ปีมาใช้กับศาสตร์สมัยใหม่ เพื่อให้เกิดการนำไปใช้อย่างเหมาะสม ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตมนุษย์ พัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และพัฒนาสังคมให้มีความสุข

พระพุทธเจ้าทรงลงมือช่วยเหลือ หรือ สงเคราะห์สรรพสัตว์ด้วยพระองค์เอง ทรงสอนให้พระสาวก หรือพุทธบริษัทมีจิตใจที่มีความเมตตา กรุณา เสียสละ ละคลายความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน เพื่อกระทำประโยชน์หรือช่วยเหลือผู้อื่นด้วยวิธีบูรณาการอย่างไรเงื่อนไข ทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพระศาสนา หรือเผยแผ่พระธรรม เพื่อเป็นการช่วยเหลือ สงเคราะห์ด้วยการให้ธรรมทาน พระพุทธเจ้าทรงให้ความสงเคราะห์ หรือช่วยเหลือให้ผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือประสบความสำเร็จทั้งในระดับ “โลกียะสุข” และ “โลกุตตรสุข” อย่างบูรณาการต่อเวไนยสัตว์ทุกกลุ่มชน คือความเป็นพระอริยบุคคลอันเป็นอุดมคติสูงสุดในพระพุทธศาสนา

องค์ความรู้ใหม่

พระพุทธศาสนายังเป็นศาสนาแห่งการบูรณาการที่มีคำสอนครอบคลุมทั้งกฎธรรมชาติ ฝายรูปธรรม และนามธรรม กฎทุกกฎรวมกันอยู่ภายใต้กฎธรรมนิยาม การบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ช่วยทำให้คนเรามีดวงตา 2 ข้างบริบูรณ์ ดวงตาข้างหนึ่งคือพระพุทธศาสนา ดวงตาอีกข้างคือศาสตร์สมัยใหม่ ใครที่ไม่รู้ทั้งพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่เปรียบได้กับคนตาบอด (อันธจักษุ) ใครที่รู้แต่ศาสตร์สมัยใหม่อย่างเดียว จัดเป็นคนตาเดียว (เอกจักษุ) ส่วนใครที่รู้ทั้งพระพุทธศาสนาและศาสตร์สมัยใหม่ จัดเป็นคนสองตา (ทวิจักษุ) นั่นคือมีความรู้แบบบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ บูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ จึงต้องมีการปรับองค์ความรู้ทั้งสองสายให้เชื่อมโยงเข้าหากัน ความเป็นเลิศทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนา ความเป็นเลิศนี้จะเกิดไม่ได้ ถ้าไม่มีการบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ การดำเนินการในลักษณะนี้ย่อมถือว่าสอดคล้องกับปรัชญามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณที่ว่า จัดการศึกษาพระพุทธศาสนา บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม”

เอกสารอ้างอิง

- นิเวศน์ วงศ์สุวรรณ. (2562). *พุทธวิถีกับการสอนสังคมศึกษา*. คณะครุศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2535). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตโต). (2549). *พุทธวิถีการบริหาร*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระราชรัตนมณี (บุญเทียม ญาณินโท). (2557). *พุทธวิถีการบริหารอย่างบูรณาการ*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย. (2557). *หลักและทฤษฎีการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

